

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN (1851-1914) KAZANLI ÂLİMLERLE MÜNASEBETLERİ*

**Mr. GASPIRALI ISMAIL'S (1851-1914) RELATIONSHIPS WITH KAZAN
INTELLECTUALS**

Öğr. Gör. İsmail GÖKTÜRK

Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Kahramanmaraş / TÜRKİYE, ORCID: 0000-0003-3465-0418

ÖZET

19 yy.'da, modernleşen Batının yükselmesi karşısında İslam dünyasının içinde bulunduğu durum değerlendirildiğinde her alanda bir gerileme söz konusu idi. Bu dönemde, özellikle Batı ile tanışan aydınlar, aydınlanma hareketinden etkilenerek sosyal hayatın çeşitli alanlarında yeni metotlar denemek; içinde bulunulan çaresizliği aşmak ihtiyacı duymuşlardır. Ceditçilik, böyle bir ihtiyaçtan hareketle Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan bir aydınlanma hareketidir. Ceditçilik hareketi, özellikle eğitim alanında, Gaspıralı İsmail Bey'in öncülüğünde başlamış ve onun metotları ve uygulamaları ile anılagelmiştir.

İsmail Gaspıralı Bey, Doğu ve Batı dünyasının kültür değerlerini tanımış ve yerli bir düşünceyle Rusya'daki Müslüman Türklerin uyanışına vesile olacak bir eğitim ve kültür hamlesinin başlatıcısı olmuştur. Onun "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesi, günümüze kadar etkisini ve geçerliliğini sürdüren önemli bir ufuk açmıştır.

Tatar Ceditçilik hareketinin önemli isimleri arasında Abdülnâsır Kursavî, İbrahim Halfin, Şahabeddin Mercânî, Kayyum Nâsiri, Hüseyin Feyizhâni, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan Barûdi, Musa Carullah gibi, bir kısmı Kazan Üniversitesinde ve medreselerde hocalık yapan ünlü isimler vardır. Ceditçilik bütün âlimler arasında fikir birliği sağlanmış bir hareket değildir fakat 19. yy şartlarında İslam dünyasının gerilemiş olduğu gerçeğinden hareketle sorunların farkındadırlar. Ceditçilik hareketi içerisinde belki de tek görüş birliğinde olunan konu Gaspıralı'nın ortaya koyduğu Usûl-i Cedit fikrinden hareketle eğitimde yenileşmenin gerektiği anlayışıdır. İsmail Gaspıralı'nın, ceditçilik hareketinin eğitim yönünü temsil eden bir aydın olarak, bu âlimler üzerinde tesirleri olmuştur.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspıralı, Usul-i Cedit, Kazanlı Âlimler, Tercüman Gazetesi

ABSTRACT

In the 19th century, when the situation of the Islamic world against the rise of the modernized West was evaluated, there was a recession in all areas. In this period, especially the intellectuals who met the West and were influenced by the enlightenment movement needed to try new methods in various areas of social life and to overcome desperation of that period. Ceditçilik is an enlightenment movement emerged among Russian Muslims with reference to such a need. Ceditçilik movement, especially in education field, started under the guidance of Mr. İsmail Gaspıralı and is mentioned with his methods and implementations. Mr. İsmail Gaspıralı cognized cultural values of east and west worlds and, with an indigenous thought, became the launcher of educational and cultural lunge that was going to conduce to awakening of Muslim Turks in Russia. His "unity in language, idea, and act" principle broadened an important horizon that maintains its effect, and validity till nowadays.

There were famous names among important intellectuals of Ceditçilik Movement such as Abdülnâsır Kursavî, İbrahim Halfin, Şahabeddin Mercânî, Kayyum Nâsiri, Hüseyin Feyizhâni, Rızaeddin Fahreddin, Alimcan Barûdi, Musa Carullah that some of them taught in Kazan University and Madrasahs. Ceditçilik was not such a movement that provided a consensus among all intellectuals, but they were aware of problems with the reference to the fact that Islamic World was regressed. It was, maybe, the only matter provided consensus that conception of innovation in education requirement with the reference to "Usûl-i Cedit"

* Bu çalışma, 4-5 Nisan 2014 tarihlerinde Eskişehir ve 18-19 Nisan 2014 tarihlerinde Kazan/Tataristan'da gerçekleştirilen "Kazan'lı Yenilikçi Âlimler Kongresi"nde sunulmuştur

(Cedit Method) idea of Mr. İsmail Gaspıralı. As an intellectual representing educational aspect of Ceditçilik Movement, Mr. İsmail Gaspıralı had effects on these intellectuals.

Keywords: İsmail Gaspıralı, Usul-i Cedit, Kazan intellectuals, Tercüman Newspaper.

1. GİRİŞ

19. yy'ın ikinci yarısında Avrupa'daki gelişmeler karşısında her toplum kendine özgü bir tavır geliştirmiştir. Ruslar da bu değişime ayak uydurmak çabası ile modernleşme sürecine girmişlerdir. Bütün dünya Müslümanları gibi Rusya Müslümanları da dünyadaki bu gelişmeler karşısında çözüm arayışı içerisindeydiler. Ceditçilik hareketi, Rusya Müslümanları arasında böyle bir ihtiyaçtan doğdu. Kadimciler ve Ceditçiler diye tanımlayabileceğimiz iki yaklaşım bu dönemde öne çıkmıştır. Her ne kadar fikir birliği olmasa da, Ceditçi aydınlar Rusya Müslümanlarının izole edilmiş ve sıkışık vaziyetlerinden kurtulması için Rusya Müslümanları Kongreleri düzenleyerek bir arayış içerisinde girdiler.

İsmail Gaspıralı Bey Avrupayı ve Rus aydınlarını iyi tanıyan, fikir hareketlerine aşına olan bir entelektüel olarak içinde yaşadığı toplumun sorunlarına karşı sorumluluk duygusuyla önemli bir çaba içerisine girmiştir. Toplumunun her kesimiyle ilişkileri olan Gaspıralı Bey'in, gerek Belediye Başkanlığı sırasında gerekse daha sonraki dönemde yaptığı hamleler, çığır açacak önemli bir harekete dönüşmüştür. Bir yandan toplumdaki Kadimciler diye adlandırılan muhafazakâr çevrelerin muhalefeti, bir yandan Rusların engellemeleri ve bir yandan da imkânsızlıklar içinde yılmadan hedeflerine ulaşmak için çaba gösteren birisi olarak Türk Dünyası için örnek bir şahsiyettir.

Bir yandan İslam birliği ideali için çalışmalar yaparken, diğer yandan "Dilde, fikirde, işte birlik" sloganıyla özetleyebileceğimiz bir yaklaşımla adımlar atıyordu. Kurduğu Tercüman gazetesi bütün İslam dünyasında okunuyor; Türkler arasında İstanbul Türkçesini esas alan bir dil birliği çabası güdüyordu. Usûl-i Cedit adıyla açtığı mektepler İslam'ın dini ve ahlaki değerleriyle beraber, gelişen pozitif bilimlerin de öğretilmesi için bir temel teşkil ediyordu. Vefatına yakın, Usûl-i Cedit yöntemiyle açılan okulların sayısı beş bini geçmişti.

Bu çalışmada, ilk olarak, Gaspıralı İsmail Bey'in de öncülerinden olduğu Ceditçilik hareketi üzerinde durularak İsmail Gaspıralı'nın hayatı hakkında bilgi verilecektir. İkinci alt başlıkta ceditçilik hareketinin en yoğun olarak kabul gördüğü Kazan Bölgesi Türkleri üzerindeki tesirleri ele alınacaktır. Bu çerçevede Kazan'da âlimlerle olan etkileşimleri değerlendirilecektir. Sonuç bölümünde ise, İsmail Gaspıralı Bey ve Kazanlı âlimlerin yenilikçi fikirleri, günümüzde yeni bir medeniyet hamlesi açısından okunacaktır.

2. GASPIRALI İSMAİL BEY'İN TARİHÇE-İ HAYATI VE FAALİYETLERİ

Gaspıralı İsmail Bey, 21 Mart 1851'de Kırım'ın Bahçesaray şehrine yakın Avcıköy'de doğmuş olup babası Mustafa Ağa'nın köyünden hareketle kendisine Gaspıralı denilmektedir. İlk tahsilinden sonra Rus mekteplerinde okudu ve orada tanıştığı Rus milliyetçisi aydınlardan milliyetçilik fikirlerini, liberal düşünceleri öğrendi; bu düşünce akımlarını tanıdı. Aşırı Slav milliyetçisi Katkov gibi aydınlarla tanışarak milliyetçilik meselesinin ehemmiyetini kavradı. 1867 yılında 16 yaşındayken Kırım'dan Odesa'ya geçerek Türkiye'ye gelmek istedi. Girit'te Yunan isyanlarına karşı savaşan Osmanlı ordusuna katılmak istiyordu. En büyük arzusu bir Osmanlı zabiti olmaktı. Kırk beş gün kürek çekerek Don nehrini geçip Odesa'da yakalanmasıyla Moskova askeri lisesindeki eğitim hayatı sona erdi. Bu olay üzerine 1868'de Bahçesaray'a dönerek önemli bir medrese olan Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başladı (Özdil, 2009: 8). 1869'da Yalta'ya bağlı Dereköy'de muallimlik yaptığı sırada Rusça dersleri yanında yeni usulle Türkçe dersleri vermeye başladı.

Genç yaşta yaşadığı coğrafyada, eğitim gördüğü farklı okullardan edindiği bilgi ve tecrübeler, onda eğitim sisteminde yenilik idealinin doğmasına neden olmuş, bulduğu imkanı bu konuda kullanmak istemiştir. Hedefi, öncelikle Rusya'daki Müslüman Türkler, daha sonra dünyada yaşayan Türkler arasında İstanbul Türkçesi'ne dayanan sade bir ortak yazı dili kurmak ve Türkler arasındaki birlik ruhunu tesis etmektir (Berse, 2012: 21). 1872'de Kırım'dan ayrılarak İstanbul, Viyana, Münih ve Stuttgart üzerinden Paris'e gitti. Paris'te geçirdiği 2 yıl içinde Rus yazar Turgenev'e asistanlık yapmak da dahil çeşitli işlerle hayatını kazandı. 1874'de öteden beri içinde yatan Osmanlı zabiti olma arzusuyla İstanbul'a gitti; ancak burada geçirdiği bir yıla yakın süre zarfında başvurusuna olumlu cevap alamayınca tekrar Kırım'a döndü (Kırımlı, 1996: 392).

İstanbul'da bulunduğu yıllarda, Ahmed Midhat Efendi ile tanışmış ve ondan etkilenmiştir. Ayrıca milli edebiyat akımının temsilcileri ile de tanışmış ve onlarla da fikir etkileşimleri içine girmiştir. "Gündoğdu" hikâyesinde de dile getirdiği gibi, "milletin haline aşına olmadıkça, millete hizmet mümkün olamayacağından" toplumun nabzını tutmak için sosyal aktivitelerde yer aldı. Toplumun her kesiminden kişilerle ilişkilerde bulundu. Köylülerle birlikte oldu, ulema sınıfıyla beraber oldu, fakirlerle de zenginlerle de bir araya geldi. Bunun neticesinde, 1878 yılında Bahçesaray Belediye Reisi seçildi; 4 yıl bu görevi sürdürdü. Rızaeddin Fahreddin'in ifadesiyle, "o kendisi için lazım olan fikirleri, mektepten kitap ve muallimlerden değil; hayattan alırdı" (Özalp, 2001: 419).

Bahçesaray'daki belediye başkanlığı döneminde, 1881'de Akmescit'te Rusça Tavrıda Gazetesi'nde Rus dilinde yayınlanan "Rusya Müslümanları" adlı eserinde, "Avrupa kültür ve medeniyetinin olumlu yönlerini benimsemek ve bunun yanı sıra kendi manevi ve milli kültürünü korumak ve mükemmelleştirmek yoluyla bütün Rusya Müslümanları için kültürel milli bir Rönesans gerekliliğini" ifade etmiştir. Bunun için, milli kültür müesseselerinin ıslah edilmesi ve genişletilmesi; milli hayır cemiyetlerinin kurulması; bütün Rusya Müslümanlarını kapsayan milli basının vücuda getirilmesi; Müslüman toplumun modernleştirilmesi ve Müslüman kadınların hayata katılması; halkın yaratıcı güç ve düşüncesini temsil etmesi gereken milli aydın kadrolarının yetiştirilmesi gerekmektedir. Bu çerçevede onun temel siyasi tezi, Türkçülük ve İslamcılık düşüncesiyle şekillenmiştir. Türkçülük fikri, onun ünlü "dilde, fikirde, işte birlik" şiarında özetlenmiştir. İslamcılık görüşü ise, "bütün Müslüman dünyasının dayanışma prensibi" üzerine kurulmuştur. Onun geniş ve çok yönlü pratik faaliyetleri, bu düşünceler üzerine kurulmuştur (Kırimal, 2002: 486). Gaspıralı, Rusya Müslümanları makalesinde, yapılacak ilk işin medreselerin ıslahı olduğunu öne sürmüştür. Çünkü Türk halkının benliklerini unutmamalarındaki en büyük amilin İslam olduğuna dikkat çekmiştir (Nam, 2012: 109).

Fikirlerini anlatmak için ihtiyaç duyduğu Türkçe bir gazetenin iznini almak için uğraştığı dönemde Tiflis'te her biri değişik adlarla bastırıldığı bazı varaklar neşretti. Nihayet, bütün muhtevasının Rusçasıyla birlikte yayınlanması şartıyla ilk nüshası 22 Nisan 1883'te Bahçesaray'da yayınlanan ve haftada bir gün basılan Tercüman Gazetesi'ni çıkarmaya başladı. Ekim 1903'ten itibaren haftada 2 gün yayınlanan Tercüman, 1912'den sonra günlük olarak yayını sürdürdü (Kırımlı, 1996:392). Gazeteyi ve bazı eserleri Arap harfleriyle yayınlatabilmek için Bahçesaray'da bir matbaa kuran Gaspıralı, başlarda bütün bu işleri tek başına ve aile fertlerinin yardımıyla yürüttü. Gaspıralı, Kiril ve Arap alfabesi şeklinde iki alfabeyle baskı yapan Tercüman Gazetesi'ne logo alt başlığı olarak "dilde, fikirde, işte birlik" özdeyişini, 1905 tarihli sayılarından itibaren koymaya başlamıştı.

Tercüman Gazetesi, 34 yıl boyunca (1883-1918) Rusya Müslümanlarının ortak kürsüsü olmuştur (Özdil, 2009:14). Hatta sadece Rusya sınırlarındaki Müslümanlar değil, Kazan'dan İstanbul'a, Kahire'ye ve Tahran'a, Rusçuk'tan Kaşgar'a kadar Türk dili konuşan halkların aydınları, Tercüman'ı okuyacaklardır. Kendi ifadesiyle, "Dersaadet'in hamal ve kayıkçılarına, Çin dahilinde bulunan Türk devecilerine ve çobanlarına gazeteyi tanıtmıştır. Kazan'da, Sibiry'a'da olduğu gibi, Tebriz'de ve Horasan'da da Bahçesaray dilini öğrenmeye meyil doğurmuştur". Yayın hayatının son 20 yılında, Türk dünyasının herhangi bir noktasında Tercüman'ı takip etmeyen ve onun fikirlerinden habersiz bir aydın mümkün değildir. O dönem İstanbul'da eğitim gören Kazan Tatar aydınlarından Fatih Kerimî "kıraathanelerde masa başında toplanmış halkın Tercüman okuduğunu; gazete satıcılarının "Tercüman geldi" diye bağırıldığını belirtir. Tercüman Gazetesi'nin İstanbul'da 15 bin 16 bin adet satıldığı rivayet edilmektedir (www.ismailgaspıralı.org, erişim tarihi: 18 Mart 2014).

Rusça, Farsça, Fransızca ve Arapça'yı iyi derecede bilen Gaspıralı İsmail Bey, dünyayı okuyabilen ve yeni bir hamle yapma gereği duyan bir aydın olarak ceditçiliğin önemli isimlerinden olmuştur. "Millete hizmet etmek istiyorsan, elinden gelen işle başla" diyen İsmail Bey, ceditçilik hareketinde gazetecilik ve eğitim faaliyetleriyle öne çıkmıştır.

3. RUSYA MÜSLÜMANLARI ARASINDA CEDİTÇİLİK VE TECDİT: TATAR UYANIŞI

Rusya Müslümanları arasında Türk aydınlanması iki boyutta ele alınmaktadır. Bunlardan biri olarak ilk Türk aydınlanma hareketi olan ceditçilik (bazı kaynaklarda (Kamalîeva, 2009) marifetçilik) adlı reform girişimi, eğitim ve kültür alanında başlayan bir yenileşme faaliyetidir. Batı'daki aydınlanma felsefesinin İslam Dünyasına yansması ile başlamış ve Gaspıralı'nın başlattığı "usul-i cedit" adlı eğitim hareketi ile

yaygınlaşmıştır. Aydınlanma hareketinin diğer boyutu ise, tecdit hareketi olarak anılmakta ve dini alanı kapsamaktadır.

Bir yüzünü dini yenilikçiliğin, diğerini de yeni metoda dayalı eğitimdeki yenileşmenin oluşturduğu ceditçilik hareketi, ilkin 17. yy'dan itibaren İdil-Ural Bölgesi'nde yaşayan Tatar Türkleri arasında görülmeye başlanmış; daha sonra da tüm Orta Asya'ya yayılmıştır. 19. yy.'da Kazan Türklerinin dini yenileşmede öncü rol oynamalarında bazı faktörler tesirli olmuştur (Bodur, 2007: 14 vd.):

Öncelikle, Tatar Türklerinin yaşadığı İdil-Ural bölgesi, Rusya'da yaşayan Müslümanlar arasında, kültürler arası iletişim ve etkileşimin yoğun olarak yaşandığı bir yerdir. Bu bölge, Rusya'nın Batı'ya yakın bölgesi olarak sosyo-ekonomik değişim tecrübesini de yoğun olarak yaşamıştır. Diğer yandan, diğer mezheplere göre daha özgürlükçü olan Hanefi ekolü, İslam'ı muhafazakar ve dogmatik anlayışlardan uzaklaştıran prensipler geliştirmişti. Yine bölgede, önemli bir faktör olarak özgürlükçü ve esnek anlayışa sahip sufizmin bölgedeki hakimiyeti etkili olmuştur (Bodur, 2007:14; Kanlıdere, 1997:90).

Rus idaresi tarafından 1773-1774'te patlak veren Pugaçev isyanından sonra, başta idari, daha sonra siyasi ve kültürel konularda bazı imtiyazlar vermek zorunda kaldı. 17. yy'dan sonra, Rusya ile Orta Asya arasında ticareti geliştiren bir Tatar orta sınıfı doğmuştu. Bu dönemde Tatar gençleri Buhara medreselerine eğitim almak üzere gittiler ve döndüklerinde kendi bölgelerinde Buhara ekolünü devam ettiren medreseler kurdular (Ertürk, 2014). Birçok Kazak ve Kırgız genci, bu tüccar sınıfın faaliyetleri sonucu, İdil-Ural Bölgesi'ndeki medreselerde eğitim görmeye başlamışlardı. 1804'te kurulan Kazan Üniversitesi'nin sağladığı entelektüel iklim, ilk tahsillerinden sonra, Buhara ve başka yerlerdeki eğitim merkezlerine giden Tatar gençlerinin dini düşünüş tarzlarındaki farklılaşma ve eleştirel bakış; kısaca Kazan ve Buhara entelektüel ortamının etkileşimi, ceditçilik hareketinin doğmasında etkili olmuştur

İdil-Ural Bölgesi'nde yaşayan Tatar Türklerinin dini düşünüş tarzlarının yeniden değerlendirilmesiyle ilgili uğraşları, 18. yy sonu ve 19. yy başlarında başlamıştır. Bu çerçevede, Abdunnasır Kursavi (1734-1834), Şehabeddin Mercani (1818-1889), Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Musa Carullah (1875-1949) gibi ceditçi alim ve düşünürlerin yayınlarında ortaya konan görüşler ve Nakşibendi ulemanın yaklaşımları, ceditçiliğin teorik çerçevesini çizen temel kaynaklar arasında yer alır ve değinildiği üzere tecdit hareketi olarak isimlendirilir. Ceditçiliğin diğer kaynakları ise, "usul-i cedide" denilen modern eğitim metoduna dayalı eğitim sürecinde üretilen fikirlerdir (Bodur, 2007:564-565). Bu iki boyutun bir araya gelmesiyle "Tatar uyanış hareketi" ortaya çıkmaktadır.

Ceditçi ulema, yeni meseleler karşısında eski âlimlerin geleneğini ve taklidi reddederek içtihat kapısının açık olduğu, medreselerin eski ulemanın eserlerinin ezberi ve aktarım usulünün özellikle kelim usulünün ağırlığından kurtulması, serbest bir bakış açısıyla eleştirel düşüncenin yerleşmesi, İslam'ın kültürel köklerine (Kur'an ve Sünnet) dönmek, medreselerde yeni gelişen bilimlerin öğrenilmesi için yabancı dil öğretilmesi gibi hususlarda değişiklikler öngörmüşlerdir. Nitekim, Şahebeddin Mercani, açtığı medresenin kapısına "Benim mezhebim, akli ilimlerde hüccet ve bürhan, nakli ilimlerde ise Sünnet ve Kur'an'dır" diye yazmıştır (Özalp, 2001: 15-16).

Özetlemek gerekirse, ceditçiler, İslam'ı içtimai kalkınmaya erişmede Müslümanları birleştirici mühim bir etken olarak, toplumun yüksek ahlakını temin eden, milletler arasındaki dostluk ve kardeşlik bağlarını sağlayan mihenk taşı olarak çok değer veriyorlardı. Ceditçiler, İslam'ı manevi yükselişin mühim vasıtası olarak görüyorlar fakat bunun için dinin kendisini "orta çağ skolastik düşüncesinden" arındırmak gerektiğini savunuyorlardı (Curayeva, 2002:634).

4. GASPIRALI İSMAİL BEY'İN CEDİTÇİLİĞE KATKISI VE KAZAN'DAKİ TESİRLERİ

19. yy'ın ikinci yarısından itibaren modernleşme sürecine giren Rusya'da, Müslümanlar, değişimlere ayak uyduramamıştı. Siyasi alanda Ruslaştırma politikasının benimsenmesiyle, siyasi, ekonomik ve dini baskılara maruz kalan Müslümanların kültürel izolasyonları da artmıştı. Rus modernleşmesinin Rusya Türklerine en büyük etkisi eğitim alanında olmuştur. 1860'lardan sonra Rus toplumundaki siyasal, toplumsal ve kültürel dönüşüm, Tatarları da etkilemişti. Aydınlar, mektep ve medreselerin değişime ayak uydurmadığının farkına vardıklarında, modern bilimlerin yayılmasını sağlamak amacıyla eğitimde reformlar yapıldı.

Rus okullarına gitmek, milli kimliklerini kaybetme tehlikesi taşıdığı için uygun bir çözüm değildi. İslamiyet, kimliklerinin önemli bir parçası olduğu için, İslami kurumları kapatmak ise, Rus etkisine teslim olmak anlamına gelecekti. Modern Rus toplumuna ayak uydurabilmek için okulların değişmesi, kısa sürecek ve hayatın gerektirdiği gelişmelere tekabül eden bir eğitim gerekiyordu. Yazı, Rusça, hesap gibi şeyler çok önem kazanmıştı ve bunları çok iyi derecede bilen az sayıda insan değil; yaygınlaşmış bir eğitime ihtiyaç vardı. Tatarlar, İsmail Gaspıralı'nın ortaya attığı yeni metodu bu ihtiyaçlarını karşılayacağını düşündüler. Usul-i cedide, "kısa ve doğru usul" denmesi de bunu ifade eder (Soysal, 2001:198).

İsmail Gaspıralı, 1884'te Bahçesaray'da Kaytazağa Mahallesi'nde kurduğu kendi okulunda okumayı fonetik metotla (Usul-i Savtiye) öğretmeye başlamıştır. Bu metodun öğretilmesi amacıyla "Hoca-i Sıbyan" adlı bir de rehber kaleme alır. Bu yöntemle talebeler 45 günde hem okumayı hem yazmayı öğrenmektedirler. Eski usulde sadece okumayı öğrenmek aylar alan bir süreçtir ve eski usulde sıbyan mekteplerinde yazı öğretilmemektedir. Öte yandan yetişkinlerin eğitimi amacıyla halka açık bir gece okulu açarak 20 işçiye bizzat öğretmenlik yapar ve aynı yöntemle 45 günde işçilere okuma yazma öğretir. Bu yöntem Kırım'da ve özellikle Kazan bölgesi başta olmak üzere Rusya Müslümanları arasında ilgi uyandırır ve çeşitli okullarda hocalık yapan mollalar ve medrese öğrencileri, mektuplarla Gaspıralı'dan yardım isterler. Birçoğu da Bahçesaray'a gelerek İsmail Bey'den usul-i cedidi öğrenir (Polat, 2003:83-84).

Usul-i Cedit yönteminin en sağlam destekçileri İdil Ural Bölgesi Türkleridir. İlk usul-i cedit mektebinin açılışının üzerinden henüz 10 yıl geçmeden çeşitli Türk bölgelerinde Gaspıralı'yı destekleyen kimseler ortaya çıktı. Bunlar arasında aydın fikirli mollalar, aydınlar, esnaf ve en önemlisi Müslüman zenginler yer almaktaydı. Özellikle İdil Boyu Tatarlarından Hüseyinovlar, Apanaylar, Akçuralar gibi zengin tüccarların, Tağızade gibi Kafkasyalı petrol milyonerlerinin kazanılması, usul-i cedit mekteplerinin hızla yayılmasında büyük rol oynadı. Bunların açtığı ve maddi bakımdan desteklediği mekteplerle usul-i cedit, bilhassa İdil boyunda, Kafkasya ve Kırım'da köylere kadar yayıldı. 1895'te, bütün Rusya içindeki usul-i cedit mekteplerinin sayısı, 100'ü geçerken, 1914 yılında, bu sayı yaklaşık olarak 5000'i bulmuştu (Kırımlı: 1996:392-393).

Bu okulların yaygınlaşmasının bazı temel sebepleri vardı. Öncelikle, Müslümanlar üzerindeki Rusya hakimiyeti, Slavlaştırma ve Ortodoksların politikaları, bu insanların içinde buldukları geri kalmışlık ve ezilmişlik şartları altında, değiştirilmesi mümkün olmayan bir vakıydı. Zamansız ve maceracı hareketler, Gaspıralı'ya göre, ancak felaketle sonuçlanabilirdi. Öncelikle Rusya dahilindeki milyonlarca Müslüman, cehalet ve ekonomik çöküş durumundan kurtulmalı, tecrit olunmuş cemaatlerden birleşmiş bir modern millet haline dönüşmeliydiler. Hepsi Müslüman oldukları için, İslam'ın özünde mevcut olan temel dini uhuvvet olgusu, bunları birleşmeye sevk ettiği gibi, büyük çoğunluğu itibarıyla, aynı dili, yani Türk dilini konuşan halklar olduklarından etno-dini esaslarda yekpare bir millet halinde bütünleşmeleri gerekliydi. Bunların ön şartı ise, Rusya'da yaşayan Türk Müslüman toplumların geri kalmışlık ve cehalet zincirlerini kırmalarını sağlayacak ve birbirlerine yakınlaşp bütünleşmelerini mümkün kılacak tarzda çağın ihtiyaçlarına uygun bir maarif sisteminin ihdasıydı (Kırımlı 2014).

Eğitim sistemi her şeyden önce anadilin yani Türkçe'nin öğretilmesine hizmet edecek, dini bilgilerin yanı sıra dünyevi bilgiler de öğretilecekti. Öğretim zamanları ve talebe sayıları sınırlanmıştı. İlk dereceli mekteplerde öğretim süresi iki yılı geçmeyecek; bir muallim 30 veya 40'tan fazla talebeye ders vermeyecekti. Bir öğretim günü içinde 45'er dakikayı aşmayacak en fazla 5 ders okutulacak; haftada 6 mektep günü bulunacaktı. Bedeni cezalar kaldırılacak; imtihan sistemi getirilecekti. Sıra, tahta, kitaplık gibi öğretim araçları kullanılacak; ilk basamakta okuma yazma öğretiminin yanı sıra Temel Aritmetik, Hat, Kur'an okuma ve İslam'ın esaslarını öğretmeye yönelik dersler yer almakta; bir üst basamakta, Genel Coğrafya, Tarih, İslam ve Memleket Tarihi hakkında giriş bilgileri ve Tabiat Bilgisi dersleri ilave olunacaktı (Kırımlı, 2014).

1870'lerde Gaspıralı, yapılması gereken şeyin gerek fikirler, hünerler, hassasiyetler, gerekse korkular bakımından kültür içi ve kültürler arası iletişimin artırılması için çok yönlü bir strateji izleme gereği duydu. Modern hayatın gerekleriyle tutarlı bir öğrenim için uygun bir ortam yaratmak üzere, yeni tip okullar tertip etmek, bu stratejinin unsurlarından biriydi. Eğitim faaliyetlerinin devamı açısından kitap neşrinin teşviki ve eğitim faaliyetlerinin odaklaştırılması için cemiyet-i hayriyelerin teşkili de onun

stratejisinin diğ er önemli unsurları arasında yer alır. Bahçesaray'da sahibi oldu ğ u ve bizzat yönetti ğ i basımevinde, hem okullarda okutulması hem de genel okuyucular için cedit edebiyatına azımsanmayacak sayıda kitap ve risale kazandırdı (Lazzerini, 2014). Nitekim Gaspıralı, Sultan Abdulhamid'e kendi bastığı eserlerin yanında Kazan'da ve Taşk ent vb. gibi diğ er şehirlerde basılan 130 kadar eseri, sundu ğ u bir mektupla beraber bizzat takdim etmiştir (Türkoğ lu, 2003:63).

Gaspıralı'nın genel stratejisinin merkezinde Tercüman Gazetesi yer alıyordu. Gazete, onun büyük ideallerini en etkili biçimde propaganda edebilece ğ i en geniş okur kitlesine ulaşabilece ğ i ve modernizme muhalefetin üstesinden gelebilece ğ i bir araç oldu ğ unun farkındaydı. İlk Başmakale'sinde yazdığı gibi, gazete, "Müslümanlara mümkün oldu ğ u ölçüde Rus kültürü hakkında doğru, yararlı malumat vermeye; öte yandan Ruslara Müslümanların hayatı, görüşleri ve ihtiyaçlarını tanıtmaya yardımcı" olacaktır. Gaspıralı bir başka yorumunda, "uzunca bir süre cehalet içinde kalmış büyük bir halkın yeniden doğ uş u için matbuat kilit bir rol oynayacaktır" görüşünü ortaya koyar. "Küçük şeylerin büyüyece ğ i, güç şeylerin kolaylaşacağı, uzak şeylerin yakınlaşacağına dair" sarsılmaz inancıyla Tercüman'ı çıkarmıştır.

Görüşlerinin propagandasını yapmak ve kendisine destekçiler bulmak adına çeşitli seyahatler ve görüşmeler yapıyordu. Nijni-Novgorod fuarına ve daha sonraları da diğ er önemli Müslüman merkezlerine yaptığı seyahatler önemlidir. Kendisi bunu şöyle ifade eder: "Rusya'nın her köş esinden Müslüman tacirler Nijni-Novgorod fuarına geliyorlardı. Ben de her yıl görüşlerimi yaymak için oraya gidiyordum. Fakat resmi ş üpheleri üzerime çekmemek için de gazeteme abone topluyordum". Bu fuar, Kazan Türkleriyle ilişkileri açısından önemlidir. Her yıl Ağ ustos ayında iki hafta süreyle düzenlenen Nijni-Novgorod Fuarı, Rusya'nın en önemli fuarıydı. Ama bilhassa Volga-Tatar kavmiyetine mensup çok sayıda Müslüman tüccar ve iş adamının katılımından dolayı hayati iktisadi işlevlerinden daha büyük bir öneme sahipti. Öteden beri uzak mesafeli ticari faaliyetlerin içinde bulunmaları, kayda değer ölçekteki diasporaları, bütün bunların neticesindeki yaygın bağlantıları, nüfuzları, tecrübelerinin yanı sıra onları de ğ iş ime açık hale getiren rekabetçi ruhları nedeniyle Gaspıralı, Volga Tatarlarını potansiyel bir müttefik olarak görüyor ve gayet zekice hareket ederek onların deste ğ ini arıyordu. Bu çabalarının neticesi, gazetenin basılması ve okullaş ma faaliyetleriyle fiiliyata geçti (Lazzerini, 2014).

İsmail Bey, 1882'de Kazan'da önemli bir yeri olan Akçoralar ailesinden İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım'la evlendi. Zühre Hanım, varlıklı bir aileden geldi ğ i için Gaspıralı'nın maddi ve manevi yardımcısı oldu (Özdi, 2009:11). Kazan'la ilişkileri bakımından bu evliliğ in olumlu tesirleri olmuştur.

Kazan'da fikirlerine destek bulma çabalarının ilk zamanları çok parlak de ğ ildi. Kendisinin anlattığı iki hadise bunu açıklar: İlki 1882'de Kazan'da Tatar cemaatine bir edebiyat gecesi tertip edildiğini duyurarak bir otel salonu kiralaması olayıdır. Gaspıralı "okuma yazma ve Müslüman dillerinin sağladığı avantajlar" üzerine bir konuşma yapmayı tasarlamıştır. Oysa, başlama saatini iki saat geçtikten sonra, ancak üç misafir gelmiştir. Onlar da Kazan'dan de ğ il, başka şehirlerdendir. İkinci hadise ise 1885'de Kafkasya'da bir "abone yazma avı" sırasında cereyan etmiştir. Bakü'nün altını üstüne getirmiş; nerdeyse zorla birkaç yüz nüsha gazete dağıtmış; ama abone olmak isteyen tek bir kişi bulamamıştır. Bunu kendisi şöyle ifade eder: "Halk gibi tüccarlar da kuşkusuz bizden korkuya kapılmıştı. Bu da çabalarımıza ciddi şekilde engel olmuştu. Din adamları bizi sapkın olarak görmüş ve rastlantı eseri karşılaştığımız iki-üç entelektüel de bize deli gözüyle bakmıştı" Gaspıralı'nın gazete çıkarma tasarısını olumlu bulan ve onu bu çabasında teşvik eden tek Kazanlı, önde gelen ceditçi alim ve tarihçi Şehabeddin Mercani idi (Lazzerini, 2014).

Gazetenin önemli fonksiyonu hem ceditçi anlayışın yayılması hem de dil birli ğ inin sağlanmasına katkı yapmasıydı. Nitekim gazetenin dili sade bir İstanbul Türkçesi şeklinde kurgulanmış ve o dönemde Rusya içleri dahil Türkçe konuşulan bütün memleketlerde bu dil üzerinden anlaş ma sağlanabilmiştir. Ona göre insanları tefrik eden üç şey vardır. Biri mesafe uzaklığı, biri din başkalığı ve biri dilsizliktir. Türk toplumlarının dini bir ise de mesafe ile dilsizlik onları tefrik ediyor. Ulaşım araçlarındaki gelişmelerle mesafe uzaklığından kaynaklanan tefrika ortadan kalkmakla beraber, ortak dil üzerinde anlaşamama, Türk toplumlarının tefrikasında en önemli mesele olarak durmaktadır (Toker, 2001:35). Gaspıralı, Tercüman üzerinden bu tefrikayı ortadan kaldıracak adımları atar ve gazete başlığının altında ifade etti ğ i sloganla bunu formüle eder: "Dilde, fikirde, işte birlik".

Tatarların yeni usulde mektepler açmaları kolay olmamıştır. Çünkü mutaassıplar (kadimciler), "bu bizi yok edecek, Ruslaştırmaya götürecek, İslam'ı yok edecek" gibi korkularla buna karşı çıkmışlardır.

Bundan başka Çar hükümeti, Tatarların çağdaş ilme sahip olmalarını istememektedir. Bütün bu engellemelere rağmen usul-i ceditle eğitim yapan mektepler hızla yayılır. Bunda bu mekteplere maddi destek sağlayan zenginlerin ileri görüşlü olmaları büyük rol oynamıştır. Çünkü Çar Hükümeti, Tatar mekteplerine para vermediği için bu okullar zenginlerden ve halktan toplanan paralarla öğretimini yürütüyordu (Ertürk, 2014).

19. yy'da Türk halklarının yaşadığı toprakları gezen Türkolog Vambéry ve K. Fuchs, Tatarlar arasında okuma yazma bilmeyenlerin sayısının İngiltere ve Fransa'dakilerden daha az olduğunu ve Tatarlar arasında okuma yazma bilmeyenlere iyi gözle bakılmadığını ifade etmektedirler (Uzun, 2014).

Fakir zümrenin eğitim ihtiyaçlarının daha fazla olduğunu gören Gaspıralı, bir çare düşünmüş ve Cemiyet-i Hayriyeleri faaliyete geçirmişti. Cemiyeti Hayriyeler ve bu cemiyet tarafından organize edilen okullar aracılığıyla yetimlerin, güçsüzlerin, yaşlıların ve dağılmış aile çocuklarının eğitim görmesini sağlayan Gaspıralı, o yıllarda, okuması için İstanbul'a 50 Tatar gencini göndermişti (Cemilioğlu, 2005:33). Bu gençler daha sonra, usul-i cedit mekteplerinde öğretmenlik yapmıştır.

Gaspıralı hem matbuat faaliyetleriyle hem de okullarının yaygınlaşmasıyla Kazan'da ceditçilik hareketi üzerinde oldukça etkili olmuştur. Onun bu faaliyetlerinin ve fikirlerinin etkisiyle yetişen önemli şahsiyetler arasında şunlar sayılabilir: Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura, Mirza Fetih Ali Ahundof, Ziyaeddin Fahreddin, Fatih Kerimi, Musa Carullah, Sadri Maksudi (Arsal), Ayaz İshaki vb.

5. GASPIRALI İSMAİL BEY'İN KAZANLI ÂLİMLERLE MÜNASEBETLERİ

Tatar ceditçilik hareketinin önemli isimleri arasında, Kazan Üniversitesi'nde bir kısım medreselerde hocalık yapan ünlü alimler vardır. Bunlar arasında Abdunnasır Kursavi (1771-1812), İbrahim Halfin (1778-1829), Şehabeddin Mercani (1818-1889), Kayyum Nasırî (1825-1902), Hüseyin Feyizhani (1826-1866) Rızaeddin Fahreddin (1858-1936), Alimcan Barudî (1859-1921), Abdullah Bubî (1871-1922), Ziyaeddin Kemalî (1873-1944), Musa Carullah (1875-1949), vb. sayılabilir.

Bu düşünürler arasında her konuda görüş birliği yoktu. Musa Carullah gibi bazı alimler kendilerini ceditçi tanımlamasının dışında tutmaktadırlar. Musa Carullah ceditçilik ve kadimciliği ifrat ve tefrit şeklinde iki uç olarak almaktadır. Çünkü ona göre kadimciler medreselerin ıslahına geleneksel nedenlerle karşı çıkarken, ceditçiler ise medreseyi kendi halinde bırakıp modern tarzda okullar oluşturulmasını savunan seküler bir eğitimden yanadırlar. Musa Carullah kendisini bunların dışında konumlandırmakta ve batı kurumlarının olduğu gibi alınması yerine İslâm kurumlarının ıslah edilmesini savunmaktadır.

Musa Carullah'a göre kendi dönemindeki Müslümanların iki zorunlu ihtiyacı vardır. Biri medeni dünyanın bütün sosyal ve fen bilimlerini, teknolojisini ve sanatını almak; diğeri ise, İslam'ın edebi ve dini ilimlerini iyi öğrenmektir. Yaşadığı dönemde ve coğrafyada kız çocuklarının eğitimine özel önem verilmesi gerektiğini düşünmektedir. Ona göre eğitim, dünyevi ve uhrevi maslahatlara dayanmalıdır. Medreselerin ıslahı noktasında, fen bilimleri müfredatının medrese dersleri arasına konması ve dönem için lüzumlu olmayan derslerin çıkarılmasını savunmaktadır.

Benzer şekilde ıslahçı olarak nitelendirilen Rızaeddin Fahreddin de toplumların ilerlemeleri veya gerilemelerini dayandıkları akidenin sağlamlığına bağlar. Ona göre, İslam milletlerinin geri kalmalarının sebebi son asırlarda din anlayışının özünden sapması, hurafelerin yerleşmesi, yani akidenin bozulmasının bir sonucudur. Müslümanlar tekrar eski güçlerine erişmek istiyorsa İslam'ı sefelin anladığı yolda anlamaya çalışmalıdırlar. İslahçılara göre mutekaddimin dedikleri İmam Hanbel, İmam Malik, İmam Şafii ve İmam Hanefi gibi orijinal fikirli alimlerin yorumları, müteahhirin dedikleri sonradan gelen taklitçi dar fikirli alimler tarafından dondurulduğu ve hür düşünceye engel kalıplar haline dönüştürüldüğü kanaatindedirler. Taklitçi ulema halkı mezhep kalıpları içinde düşünmeden sorgulamadan taklide zorladıklarını söylerler. İslahatçılar bu kayıt ve kalıpları kırmaya çalışıyorlardı. Musa Carullah da akide sağlamlığının gerekliliği düşüncesinde Fahreddin'le hemfikirdir. Gaspıralı ve Akçura gibi düşünen Zeki Velidi Togan'a göre Müslümanların gerilemesi İslam akidesinin bozulmasından değil; maddi medeniyetteki çöküşün bir sonucudur. Medeniyet yozlaştığı için din de sükuta uğramış, harap olmuştur. İslam dini ıslah edilse bile Müslüman memleketleri bu ruh haliyle terakki ve teali edemezler. Nitekim Vehhabilerin dini ıslah edip memleket tanzim etme husundaki emek ve gayretleri hiçbir olumlu sonuç doğurmamıştır. Bu alimler arasında Alimcan Barudi gibi Nakşibendi

şeyhi olan, hatta kelimini savunan muhafazakar reformcular olduğu gibi, Mercani, Musa Carullah gibi dini ıslahçılar da, Gaspıralı ve Akçura gibi liberal reformcuların yanında sosyalist ceditçiler de vardır. (Kanlıdere, 2003, 93-96). Burada Gaspıralı'nın bunlardan bazılarıyla münasebetleri kısaca konu edilmiştir.

Kazanlı alimlerden Şehabeddin Mercani, usul-i cedidi kendisi başlatmamış olmakla beraber her türlü meşru yeniliğin destekçisi olmuştur. Gaspıralı İsmail, bütün Rusya'daki Türklere hitap edebilecek bir gazete çıkarmayı düşündüğünde, hem istişare etmek hem de destek toplamak için Kazan'a gelmiştir. Kazan'da kime gitse böyle bir işin yürümeyeceğini söylemişler hatta bazı mollalar, "gazete çıkarmak Rus işidir; böyle şeylerle uğraşmak beyhude zaman israfıdır" diyerek Gaspıralı'nın bütün şevkini kırmışlardır. Gaspıralı, Mercani'ye vardığında, Mercani de şöyle demiştir: "Efendim, sizler terakkiyatımızın yolunu açacak pek mühim bir işe kalkışmışsınız. Cenab-ı Hakk muininiz olsun. Sakın olasınız ki nâdanların sözlerine bakıp bu fikirden vazgeçmeyiniz. İstikbal hayrolur" (Görmez, 2012 :11). İsmail Gaspıralı Bey de Tercüman Gazetesi'nde Mercani'nin hizmetleri ve eserlerini övmüştür. Basında çıkan bu yazılar, ıslahatçı olduğu için sürekli eleştirilen Mercani'nin imajının düzeltilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Kanlıdere, 2004:170).

Medrese öğrenciliği sırasında, 1884'te Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman Gazetesi'nden haberdar olan Ziyaeddin Fahreddin, arkadaşıyla Gaspıralı'ya bir mektup yazar. Gaspıralı ona gazetesinin 27. Sayısını gönderir. Fahreddin, sonradan kapanıncaya kadar sürekli abonesi olacağı Tercüman Gazetesi'yle böylece tanışır. Gazetede "usul-i cedit" yöntemlerini mollalık yaptığı sırada birkaç defa uygulamaya çalışsa da başarılı olamaz. Ancak, 1891'de Orenburg müftülüğüne atandıktan sonra usul-i cediti öğrenir. Ziyaeddin Fahreddin'in çok yönlü bir aydın olarak yetişmesinde Tercüman'ın büyük rolü oldu. Gaspıralı'nın savunduğu ilk eğitimin yaygınlaştırılması, sanat okullarının açılması, anadilin korunması, hayır cemiyetleri ve vakıfların kurulması, mektep ve medreselerde usul-i cedit yöntemiyle ders verilmesi, Rusya'da yaşayan Müslümanların Rusça ve Avrupa dillerini öğrenmeleri, kadınların sosyal hayatta yer almaları ve matbuatın yaygınlaştırılması gibi görüşler, Ziyaeddin Fahreddin'in de bütün ömrü boyunca uygulamaya çalıştığı prensiplerdir.

Fahredin'in Gaspıralı ile olan ilişkileri, özellikle Orenburg müftülüğüne kadı olarak tayin edilmesinden sonra gelişti. Kazan bölgesindeki bazı imamların usul-i cedit hareketinin içine katılması için maddi destek kampanyaları Fahreddin aracılığıyla yürütülüyordu. Ziyaeddin Fahreddin, Alimcan Barudi, Gılman ve Fatih Kerimî usu-i ceditin İdil-Ural bölgesinde yaygınlaşması için en çok mücadele edenlerin başında gelmektedir (Türkoğlu, 2012:128).

Tatar ceditçilik hareketinin önemli bir diğer ismi Kayyum Nasırî'nin yeni yazı dili ve edebiyat oluşturma çabası, Gaspıralı'nın ortak dil çalışmalarıyla örtüşmektedir. Tatar yenilikçilik düşüncesinin önemli temsilcileri arasında zikredilen Kayyum Nasırî, yazdığı ders kitapları, talim ve terbiye konusundaki görüşleriyle Gaspıralı İsmail'le başlayan yenileşme hareketinin öncülerinden sayılmaktadır. Ancak, Ruslarla ilişkileri nedeniyle, Gaspıralı İsmail'den uzak durduğu ifade edilmektedir (Türkoğlu ve Maraş, 2002:109).

Hüseyin Feyizhanov'un eğitim alanındaki reformcu çizgisi, Gaspıralı'nın düşünceleriyle benzer. Öğrencilerin anadillerinde ve Batı dillerinde eğitim yapmasını sağlamış ve Doğu edebiyatındaki klasik eserlerin Tatar Türkçesi'ne çevrilmesini sağlamıştır (Kamalieva, 2009:151). Benzer şekilde İbrahim Halfin de kendi döneminde tarih araştırmaları yapmış; ilk tatar dili alfabesini hazırlamış, Tatarca'nın Garmeri ve Rus-Tatar Sözlüğü çalışmalarını yapmıştır.

İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura ile 1904-1908 yılları arasında birlikte çalışmışlardır. Otoriteden hoşlanmamasına rağmen Akçura, "hoca" olarak tanımladığı Gaspıralı'nın sadık bir öğrencisi olmuştur. 1911 tarihinden itibaren bu ikili, İstanbul'da ünlü Türk Yurdu'nu birlikte yayınlamaya başladığında Akçura bu gazetenin "Tercüman'ın küçük kardeşi olduğunu" ilan etmiştir (Uzun, 2014).

Gaspıralı'nın usul-i cedit mekteplerinin yanında, medreselerin ıslahı konusundaki fikirleri de Kazan'da etkili olmuştur. Gaspıralı, 1893'te Ufa'da medresede ıslahat yapılacağını ilan eden bir resmi açıklamayı fırsat bilerek konuyu Tercüman'da tartışmaya açmıştır. Medreselerin eskiden olduğu gibi, dini ilimlerin yanı sıra Tıp, Fizik, Kimya, Astronomi ve Matematik ilimlerinin okutulduğu yer haline getirilmesini; ayrıca, bu dersleri, Coğrafya, Tarih, Tabiat İlimleri, matematiğin diğer dalları, Pedagoji, Rus dili ve Hukuk dersleri ilave edilmesini istemiştir. Medreselerde eğitim, Arapça yerine Türkçe yapılmalıdır.

“Usul-i Cedit Medreseleri” Kırım ve Kazan’dan başlayarak Azerbaycan ve Türkistan’a doğru yayılır (Nam, 2012:111).

Gaspıralı İsmail Bey’in Kazanlı Âlimlerle münasebetleri açısından Rusya Müslümanları Kongreleri önemli bir yere sahiptir. İçlerinde İsmail Gaspıralı’nın da bulunduğu Türk halklarının önde gelen şahsiyetlerinin önderlik ettiği Rusya Müslümanları Kongresi (15 Ağustos 1905), Müslüman halklar arasında birlik kurma yolunda önemli bir fonksiyon üstlenmiştir. 150 delegeyle toplanan bu kongrede Tatarlar çoğunluğu oluşturmaktadır. Bu kongrelerin 2.si 13-23 Ocak 1906’da St. Petersburg’da yaklaşık 100 delegenin katılımıyla gerçekleşmiştir. Bu kongre Azeri ve Tatar milliyetçilerinin önderliğinde “Rusya Müslümanlarının İttifakı” diye adlandırılmıştır.

Doğrudan bir siyasal eylem niteliğindeki 3. Kongre, Nijni-Novgorod’da ilk Duma’nın dağılmasından hemen sonra Ağustos 1906’da toplanmıştır. Bu Kongre’de tartışmaların merkezini, savunuculuğunu Yusuf Akçura’nın yaptığı İttifak’ın bir siyasal partiye dönüştürülmesi sorunu oluşturmuştur. Gaspıralı, siyasal parti düşüncesine karşı çıkmış ve hareketin din ve kültür alanıyla sınırlı kalmasını savunmuştur. Ancak özellikle Rus sosyalist devrimcilerine yakın olan ve başlıca önemli grubunu Tanyıldızı adlı yayın organından alan “Tancılar”ın oluşturduğu ayaz İshaki önderliğindeki Tatar sosyalistleri siyasal partiye bütün sınıfların çıkarlarını savunacak bir partinin kurulmasının imkânsızlığı nedeniyle tavır almışlardır. Akçura’nın savunduğu etnik ve dini yakınlığın bir siyasal parti kurmaya yetecek ortak noktalar olduğu düşüncesinin kabulü sonucunda “İttifak” adlı bir siyasal partinin kurulması karara bağlanmıştır. Rusya Müslümanlarının siyasal temsilini amaçlayan girişimler, Rusya’da yaşayan Türk halkları arasında ulusal bilince dayalı bir bağımsızlık anlayışının gelişmesine neden olmuştur (Uzun, 2014).

İsmail Bey’in dil ve eğitim konularındaki çalışmaları, 3. Rusya Müslümanları Kongresi’nde karşılık bulur. Bu kongreyle Rusya’daki bütün Müslüman okullarında “usul-i cedit” sisteminin uygulanması kabul edilmiş; bu okullara kız ve erkek öğrencilerinin devam mecburiyeti kararı alınmıştır. Kızların eğitimine, kadınların bilgi sahibi olmasına çok önem veren Gaspıralı, Tercüman Gazetesi’nin ilavesi olarak 1906 yılında, Âlem-i Nisvan Dergisi’ni çıkarmaya başlamış; derginin başına da çok iyi eğitim gören kızı Şefika Gaspıralı’yı başmuharrir olarak tayin etmiştir (Berse, 2012:23).

Kadimciler, 3. Kongre’de alınan “mektep ve medreselerde anadilde eğitim yapılması” ve “mezhepler arasındaki farkların herhangi bir ehemmiyet taşımayacağı” şeklindeki kararların da etkisiyle, ceditçileri “ehli sünnet anlayışını ortadan kaldırmak” suçlamasıyla eleştirmişlerdir. Bu yeni fikirlerin Gaspıralı ve onun yayımları olduğundan hareketle, kadimciler Gaspıralı’yı da insanları dinsizliğe yönlendirdiği, “Müslüman İttifakı” adlı anlamsız bir idealin peşine düşmekle suçlarlar (Maraş, 2003:98-99).

İsmail Bey Bütün Kırım ve Bütün Rusya Müslümanları Kongrelerinden sonra, “Dünya Müslümanları Kongresi”nin yapılması için gayret içine girmiştir. Bu amaçla Kahire’ye giderek çalışmalar yapmıştır. Dünya Müslümanları Kongresi girişimi, Gaspıralı’nın bütün gayretlerine rağmen Rus ve İngiliz yetkililerce engellenmiştir (Berse, 2012:23).

Şura Dergisi’nde Ziyaeedin Fahreddin, Gaspıralı’nın vefatı üzerine yazdığı makaleye şöyle başlar: “Adam olmak için ne gibi işlerle uğraşılması ve dünyada itibarlı bir millet olarak yaşamak için o milletin fertleri içerisinde ne gibi zatların bulunması gerektiğini öğreten saygın şahsiyetimiz ve üstadımız İsmail Gasprinsky Bey Hazretleri rihlet eyledi. Yüzlerce, binlerce kişi onun kaleminden ders alır ve gösterdiği yolda giderlerdi. İsmail Bey’in vefatıyla Rusya Müslümanları, çok büyük ve edep merkezi olan bir şahsiyetlerini kaybettiler ve iyiliklerini isteyen bir hadimlerinden ayrıldılar.” (Özalp, 2001:416).

Fatih Kerimî, 1903 yılında Tercüman Gazetesi’nin 20. Yılı dolayısıyla yapılan “Dua Günü”ne katılımına dair yazdığı makalede, Rusya Müslümanlarının içinde bulunduğu problemlere değindikten sonra Gaspıralı’dan şöyle bahseder: “Bu millet için gazete tesis etmekten maksat, mal toplamak, şöhret kazanmak vs. gibi şahsi ve nefsanî arzular olmadığını ve millet ve vatan sevgisini hükümete ve umumiyetle insaniyete hizmet ve cehalet veremine müptela olan biçarelere şifa verebilmek için fevkalade büyük bir gayret ettiğini insaf sahibi her bir adam tasdik etse gerek. (...) Kalbi gayret, hamiyet ve metanet ile dolu olan İsmail Bey Gasprinsky, bütün müşkülata göğüs gererek bu işe teşebbüs etti. Hastanın tabiatını bilip deva eden tabip gibi, milletin idrak derecesi ve ihtiyacına göre hitap ederek büyük bir sabır ve sebatla milleti yavaş yavaş selamet sahiline, yani maarif ve medeniyete sevk etmesi alkışa değerdir (Kerimî, 2014)”.

6. SONUÇ

“Fikir ve gaye yokluğu insanın cesaretini kırar, onu uyuşturur ve zayıf düşürür” diyen Gaspıralı İsmail, aslında İbn-i Haldun’un medeniyet tezinde işlediği ve bir düşünce adamımızın ifadesiyle “imanda ateşlenme” anlamında bir hamle yapma gücüne ihtiyaç olduğunu söylemekteydi. O, kendisini hareketle geçiren fikri İslam dünyasının 19. Yüzyıldan itibaren içine düştüğü içler acısı durumdan çıkarmıştı. Genelde bütün İslam dünyasının, özelde Rusya Müslümanlarının içinde bulunduğu durum, modernleşme ile birlikte ilerlemiş batı karşısında bir hamle yapmayı zorunlu kılıyordu. Gaspıralı, batıyı da doğuyu da iyi okumuş yerli bir zihniyetle, reel-politik şartları dikkate alarak, hayalle değil, fikirle; emek vererek, sabırla yola çıktı. Onun formülü “dilde, fikirde, işte birlik” oldu ve bu fikri hayata geçirmenin mücadelesini verdi. Siyasi yöntemler deneme hayalciliği içine girmeden, en büyük siyasi projeyi hayata geçirmeye çalıştı. Hayatının son yıllarında Hamdullah Suphi’ye, “Bazı düşünceler vardır ki, o bize yasaktır. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım. Biz manevi birliği yapalım. Dilleri birleştirelim. Siyasal birliği başkaları düşünsün” demiştir (Uzun, 2014).

Bir yandan Rus otoritenin baskısı, bir yandan cehalet ve taassubun, bir yandan denenmemiş yeni usulleri uygulama konusunda insanları ikna etme zorluğu, bir yandan maddi imkansızlıklar, materyal eksikliği, yetişmiş insana duyduğu ihtiyaç... O inandığı fikrin büyüklüğü ile doğru orantılı bir azim, gayret ve sabırla bütün bunların üstesinden gelerek dünyada çok az insana nasip olacak bir başarıya ulaşmıştır.

Batı ile Doğu kültürünün karşılaşma şeklini her türlü trajedi ile yaşayan bir halkın temsilcisi, lideri olan Aliya İzzetbegoviç, batı karşısındaki yenilgilerin ardından İslam dünyasının reformcularının, yeni, değişmiş şartlarda ve yeniden eski ideal ve değerleri gerçekleştirmeyi bilen, akıllı ve bilge halk temsilcileri olmadıklarını söyler. Onlar değerlerin bizzat kendilerine karşı ayaklandılar ve sık sık soğuk alayla ve şok edici basiretsizlikle halkın kutsallarını çiğneyip yerine sahtesini yerleştirebilmek için hakiki hayatı yok ettiler, tespitinde bulunur (İzzetbegoviç, 2007: 161). Yabancılaşmış aydınlar halkına kendi programını dayatmakta fakat bu kâğıttan ibaret olan ülkü için kanını, terini ve heyecanını verecek yeterince insan bulamamaktadır. Kitleler, yerli düşünen aydınları olmadığı için kendi programlarını ne üretebilir ne de uygulayabilir. Dolayısıyla karşılıklı olarak güçlerin etkisizleştirilmesi durumu, bir çeşit acz ve hareketsizlik durumu ortaya çıkarmaktadır.

İsmail Gaspıralı’nın en önemli özelliği kanaatimizce batıyı doğru okumuş ve kendi medeniyet değerlerinden yeni şartlarda bir program ortaya çıkarabilmiş olmasıdır. “Alem-i İslamın ıslahat ve terakkiyi hacetli olduğu sırada bilâ-muvâzene Avrupa’yı taklit etmesini akıl hesap etmiyorum. Rusya panslavistleri Rus âlemi için Avrupa medeniyeti matlup olmayacağını dava ederlerde âlem-i İslamiyet müstakil bir tarik-i terakki ve başlıca bir medeniyet araması lazım gelmez mi?” (“Avrupa medeniyetine bir nazar-ı muvazene” makalesinden) diyen Gaspıralı Mehmet Akif gibi, Abdülhamit gibi düşünen yerli bir aydındır.

İnandığı evlatlarından geldiği takdirde “Milletimizin doğru sözü kabulde ve icradaki istidadı”na vurgu yaparak, kendisinin bir hatırasıyla bitirmek istiyorum. Bu hatıradaki Gaspıralı kendisini “Bahtiyar” olarak nitelendiriyor. Türk ve İslâm âlemi olarak biz de Gaspıralı gibi evlatlara sahip olmakla bahtiyarız.

Sırat-ı Müstakim’de İsmail Gaspıralı’nın “Tedrisat-ı Umumiye Hakkında Konferansı” ismiyle yayınlanmış konferansı dinleyenler arasında bulunan Eşref Edip beyin yazıya geçirdiği metinden alınmıştır. Konferansta İsmail Gaspıralı’yı Ahmet Mithat Efendi huzura güzel bir konuşmayla takdim etmiştir. Takdimde Gaspıralı için “büyük” sıfatını kullanmıştır. İşte Gaspıralı’nın birlik için ömrünü adadığı nefis Türkçesiyle “büyük” sıfatı için yaptığı tashih:

“Hazerât! bu akşam bizim Rusya talebelerinin cemiyetine teşrif ve benim olur olmaz sözlerimi dinlemeye tenezzül buyurduğunuz için teşekkür ederim.

Üstad-ı ekrem Ahmet Midhat Efendi hazretleri şimdi buyurdıkları lütfunda bir söz söylediler: "Büyük İsmail Gasprinski" buyurdular. Benim için bu sözü reddetmek vallahi vicdanuma pek ağır gelecektir. Fakat tasdikını da yapamayacağım. Ben o "büyük" sözüyle ibraz buyurulan teveccuh ve iltifatı başka bir kelime ile tebdil etmek isterim: Bahtiyar İsmail... Ben büyük değilim, fakat bahtiyarım.

Hazerât! Vaktiyle hükümdarın biri fena hâlde hastalanmış tedavisine son derece gayret edildiği hâlde hiçbir çare bulunamamış. Nihayet doktorlar anlamışlar, demişler ki: Bu

rahatsızlık bedenî değildir, manevidir. Bunun şifayab olması için ilk elde bahtiyar bir adam bulunmalı, onun gömleğini buna giydirmeli o vakit belki şifayab olur...

Her tarafa adamlar gönderdiler, "bahtiyar" bir zât aradılar. Fakat mümkün mü? Bulamadılar. Nihayet avdet edecekleri sırada yetmiş-seksen yaşlarında bir adama tesadüf ettiler. "Buna da bir soralım" dediler, sordular :

- Sen kimsin?
- Ben işte kendi yağıyla kavrulan bir adamım.
- Senin bu dünyada hiç bir gamın yok mu?
- Hayır, hiç bir gamım , hiç bir derdim yok.
- Demek sen bahtiyarsın?
- Hay hay... dedi.

Sevindiler, böyle bahtiyarlığını itiraf eden bir adam buldular, bir de ne baksınlar gömleği yok...

Bendenizin gömleği var: Ben gömlekleli bahtiyar... Fakat ne cihetle bahtiyar olduğunu sorsanız size derim ki: benim bahtiyarlığım milletime, pek sevdiğim müslüman kardaşlarıma hizmet etmekliğimdir. Her tarafı gezdim, hemen ekser âlem-i İslâmî dolaşım. Gezdiğim yerlerde birçok şeyler söyledim. İyi mi söyledim, faideli mi söyledim, her ne söylediysem muhatablarım olan hamiyetli ve hakikat-perver müslümanlar kabul ettiler ve tatbik ile âlem-i İslâm faidesini gördü. Demek ki âlem-i İslâma velev ki naciz olsun. Bir hizmetim, bir sayım geçti ve semere-dâr oldu. İşte bunun için bahtiyarım. Milletimin doğru sözü kabulde ve icrâdaki istidâd-ı fevkalâdesi beni pek bahtiyar ediyor... [Bahtiyar olsun erbâb-ı hamiyet... alkışlar.]”(Çandır, 2014)

KAYNAKÇA

- Berse, Kamil, (2012), “İsmail Bey Gaspıralı”, İslam’la Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi, Dersaadet Kültür Platformu, İstanbul:21-25
- Bodur, Hüsnü Ezber, (2007), “Orta asya’da Ceditçilik Hareketi ve Modern Dini Düşünce Üzerindeki Etkisi”, Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyet’e Katkıları Sempozyumu, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, Isparta.
- Cemiloğlu, Mustafa, (2005), “İsmail Gaspıralı ve Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, Cilt 5 sayı 1, İzmir: 31-35
- Cureyava, Barçınay, (2002), “İsmail Gaspıralı ve Türkistan Ceditçi Hareketi”, Türkler Ansiklopedisi, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Çandır, Muzaffer, (2014), “Gaspıralı’nın İstanbul’daki Konferansı”, www.ismailgaspırali.org (erişim tarihi: 18 Mart 2014)
- Ertürk, Fatma, (2014), “ondokuzuncu Yüzyılda Tatar Sahsında Ortaya çıkan Yenilik Hareketleri, www.toredergisi.com (erişim tarihi, 15.13.2014)
- Görmez, Mehmet, 2012 “Şihabuddin Mercani”, www.mehmetgormez.com (erişim tarihi, 15.13.2014)
- İzzetbegoviç, Aliya, (2007), İslam Deklarasyonu, Fide Yayınları, İstanbul
- Kamelieva, Alsu, (2009), “Ondokuzuncu Yüzyılın İkinci Yarısında Kazan Tatar Edebiyatı ve Marifetçilik Hareketi”, UÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl 10, Sayı 16: 147-157.
- Kanlıdere, Ahmet, (1997), “Kazan Tatarları Arasında Tecdit ve Cedit Hareketi”, Türkiye Günlüğü, Sayı 46, Yaz, 1997:89-96.

- Kanlıdere, Ahmet, (2003), “Ceditçilik ve Dini İslahçılık”, İsmail Bey Gaspiralı ve Ziya Gökalp Sempoyumları Bildirileri, yayına hazılayan: H. Dünder Akarca, Türksoy Yayınları, Ankara: 92-96
- Kanlıdere, Ahmet, (2004), “Mercani” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 25, TDV, İstanbul.
- Kerimî, Fatih, (2014), “İsmail Bey Gasprinsky-Tercüman Gazetesi ve Yirmi Senelik Devamının Dua Meclisi” Yayına hazırlayan: Zafer Karatay, (Fatih Kerimî'nin Orenburg'da arap harfleriyle basılan “Kırım'a Seyahat” adlı kitabının 69-85. Sayfalarından aktarılmıştır), www.ismailgaspırali.org (erişim tarihi: 18 Mart 2014).
- Kırım, Edige Mustafa, (2002), “İsmail Bey Gaspiralı”, Türkler Ansiklopedisi, 18. Cilt, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- Kırımlı, Hakan, (1996), “Gaspiralı İsmail Bey”, İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, TDV, İstanbul.
- Kırımlı, Hakan, (2014), İsmail Bey Gaspiralı (Gasprinsky) - 1851-1914 www.ismailgaspırali.org (erişim tarihi: 18 Mart 2014)
- Lazzerini, Edward J., (2014), “İsmail Bey Gasprinsky'in Perevotçik/Tercüman'ı: Modernizmin Bir Sözcüsü”, Çev. Bülent Tanatar, www.ismailgaspırali.org (erişim tarihi: 18 Mart 2014)
- Maraş, İbrahim, (2003), “İdil-Ural Bölgesi Kadimcilerinin İsmail Gaspiralı'ya Bakışları”, İsmail Bey Gaspiralı ve Ziya Gökalp Sempoyumları Bildirileri, yayına hazılayan: H. Dünder Akarca, Türksoy Yayınları, Ankara: 97-101
- Nam, Mehmet, (2012), “Mustafa Sabri ve İsmail Bey Gaspiralı'nın Medreselerin İslahına Bakışı”, İslam'la Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspiralı Kongresi, Dersaadet Kültür Platformu, İstanbul:105-115.
- Özalp, Ömer Hakan, (2001), Rızaeddin Fahreddin: Kazan'la İstanbul Arasında Bir Alim, Dergah Yayınları, İstanbul.
- Özgül, Muhammed, (2009), İsmail Gaspiralı'nın Din ve Toplum Anlayışı, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Sosyolojisi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta.
- Polat, Ümit, (2003). “İsmail Gaspiralı'nın Açtığı Usul-i Cedit Mekteplerinin Öğretim Metotları”, İsmail Bey Gaspiralı ve Ziya Gökalp Sempoyumları Bildirileri, yayına hazılayan: H. Dünder Akarca, Türksoy Yayınları, Ankara: 81-91.
- Soysal, A. Gün, (2001), “Tatarlar Arasında Türkçülük”, Tanzimat ve Muşrutiyet'in Birikimi, Cilt1, İletişim Yayınları, 196-213.
- Toker, Mustafa, (2001), “İsmail Gaspiralı ve Dilde Birlik Fikri Üzerine”, İsmail Gaspiralı ve Türk Fikir Hayatındaki Yeri Paneli, Karapınar:31-45
- Türkoğlu, İsmail ve Maraş, İbrahim, (2002), “Kayyum Nasırı” Maddesi, İslam Ansiklopedisi, Cilt 13, TDV, İstanbul
- Türkoğlu, İsmail, (2003), Osmanlı Devleti'nin İsmail Gaspiralı'nın Faaliyetlerine Bakışı”, İsmail Bey Gaspiralı ve Ziya Gökalp Sempoyumları Bildirileri, yayına hazılayan: H. Dünder Akarca, Türksoy Yayınları, Ankara: 61-70.
- Türkoğlu, İsmail, (2012), “Rızaeddin Fahreddin ve İsmail Bey Gaspiralı” İslam'la Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspiralı Kongresi, Dersaadet Kültür Platformu, İstanbul:127-132.
- Uzun, Turgay, (2014),”İlk Türk Aydınlanma Hareketi: Ceditçilik ve İsmail Gaspiralı”, www.ismailgaspırali.org (erişim tarihi: 18 Mart 2014)